

VERES EVELIN

Előtte és utána

A francia forradalom és annak változatai Eötvös Józsefnél

Eötvös József nagyon sok műfajban kipróbálta magát, és műveit rendszeresen publikálta. Szeretett cselekedni, gondolkodni és írni is. De még jobban szerette a gondolatait közölni másokkal, így ritkán találjuk olyan művét, amely még életében nem került a nyilvános olvasóközönség elé. Mégis egy elég hosszadalmas tanulmányát csak 1990-ben ismerhette meg a magyar olvasótábor. Valószínűleg Eötvös sem tudta, hogy egyetért a leírtakkal vagy sem, míg 1856-ban kezébe vette az akkor megjelent Alexis de Tocqueville *A régi rend és forradalom* c. művét, amiről aztán egy 55 oldalas recenziót közölt a *Budapesti Szemle* 1857-es lapszámában. Ma már nem jellemző ilyen terjedelemben recenziót írni, mégis Eötvös már a szövege elején szabadkozik annak hosszáról. Rövidségének okán nem a francia mű alapos ismertetésére vállalkozik, ugyanis azt csakis a francia mű tudná nyújtani, inkább ízelítőt közöl, s mint olyan a forradalom minőségi összetevőire akar rávilágítani. A más szerzők által tárgyalt okok közül központi helyen tárgyalom XVI. Lajos király szerepét a forradalom előkészítésében, és ennek kapcsán a személye körül kialakult téves nézeteket. Éppen e tévességben merül fel egy nagy különbség a Gángó Gábor eszmetörténész által szerkesztett, *A francia forradalom története* címmel ellátott, 1990-ben kiadott mű és Eötvös recenziója között. Tocqueville hatása nemcsak a francia forradalmat illetően érzékelhető a magyar politikai gondolkodónál, hanem az eszmék uralmát illetően is, ugyanis a francia szerző hatására alakult ki Eötvös szintézisterve a politikai és társadalmi állapotokat illetően. Jelen írásomban nem tervezem átfogóan ismertetni ezt a hatástörténetet, de ahhoz, hogy érthetővé váljon az olvasó számára a két szerző közti kapcsolat és a király képének adekvát ismertetése, nélkülözhetetlennek vélem az akkori történeti és eszmetörténeti álláspontok szemléltetését.

Gángó Gábornak elég sokat köszönhetünk az Eötvös-művek összeállítását illetően, ugyanis egy rövid, befejezetlen, mintegy nyolcoldalas kéziratára is ő talált rá, amely keletkezésének idejét Gángó 1849-re datálja. Két kötetet tervezett belőle, amelyek tematikáját és Eötvös aspirációit tekintve kijelenthető, hogy *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. kétkötetes munkájának, továbbiakban az *Uralkodó eszméknek*, Gángó Gábor szavaival élve, az „ösváltozata”.¹

1 | Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. *Századok*. Bp. 1994/1. 160.

Ebben a rövid kéziratában Eötvös már megfogalmazza kételyeit az 1848-as forradalom kiváltó okait illetően is, ugyanis nem tartja azokat egyértelműen megragadhatónak. Sőt, egy helyen arról beszél, hogy önmagának és kortársainak éppen az lenne a feladatuk, hogy ezekre az okokra rámutassanak azokon a tételezett okokon kívül, amelyek feltételezhetően kiváltó okai voltak a forradalomnak, mint: személyiségek befolyása, a régi rend általi elnyomás, hatalmi túlkapás, a Monarchiába, ennyiben a királyba vetett hit ingadozása, idegen behatás vagy a véletlen. Ezeken túlmenően az államtudománynak rá kell kérdeznie, és itt kifejezetten csak az 1848-as forradalmat említi, a forradalom egyéb okaira is, amelyeket maga a forradalom rejt el és rejt magában.²

Az eszmékért folytatott harc kilátástalan, amennyiben nem ismerjük az eszmék megvalósíthatóságának a feltételeit és lehetőségeit. Nemcsak arról elmélkedik Eötvös, hogy ezen eszmék megvalósíthatósága hogyan lenne lehetséges az osztrák birodalomban, hanem úgy egyáltalán *bárhol*. Nyitva hagyja a kérdést a kéziratban megmaradt mű kezdetében, miszerint helyesek-e az eszmék, amelyekért a forradalmat vívják.

Míg Tocqueville egy értelmező tanulmányt írt a párizsi nép forradalmát megelőző régi rendről és a forradalomról, addig Eötvös kifejezetten ezt a témát tárgyaló művében történetírói munkát vállalt, figyelembe véve minden olyan eseményt, amely a forradalom idején zajlott. A francia szerző sem kerülte el a történetírói feladatot, ugyanis könyvében számos hivatkozást találunk közgyűléseken készített jegyzőkönyvekről, panaszfüzetekről, a központi kormányzat által kiadott dokumentumokról. Ő a régi rend természetét akarta megismerni. Megérteni akarta, miért pont akkor és ott tört ki a nagy forradalom, és miért nem más nyelvterületen, más államban. Tézise nem egyéb, mint hogy akkortájt éltek a legjobban a franciák, akkor voltak a polgári jogok leginkább intézményesítve, a szabadság eszménye a legkevésbé sértve, a nemesek pedig nélkülözve a közügyeket illetően, nem volt semmilyen hatásuk a politikára. Ezen ismeretei ösztönözték arra, hogy jobban megvizsgálja a forradalom előtti évek rendeleteit és népgyűlésekről készített jegyzőkönyveit, hogy átfogóbban, több perspektívából is feltárja az akkori állapotokat, de ami a legfontosabb volt számára, hogy megértse a nép gondolatait és érzelmeit a hatalom képviselői iránt.³ Mit hozott magával a forradalom, kérdi Tocqueville, ami nem volt meg a régi rendben, pontosabban a forradalom előtti évek Franciaországában?

Tocqueville könyve nem történeti, hanem szociológiai érvelést követ a három nagy osztály (nemesség, polgárság, parasztság) és a központi kormányzat közt fennálló viszony vizsgálatában.⁴ Nem fogadta el, hogy a forradalom radikálisan mást hozott volna magával, mint ahogyan azt résztvevői gondolták, ugyanis könyvében azokra az elemekre mutat rá, azon belül is a központosított kormányzatra, amelyek igenis már a régi rendben jelen voltak, csak valamiért az emberek ezt a forradalom sikerének tanúsították, és pont ennek a valamiértnek a hátterét kutatja a francia szerző.⁵ Könyvében a kontinuitást hangsúlyozza. Francois Furet szerint nem azért

2 | Uo. 166.

3 | Alexis de Tocqueville: *A régi rend és forradalom*. Atlantisz, Bp. 1994. 63–72. (A továbbiakban *Tocqueville: A régi rend és forradalom*).

4 | Kiss Csaba: *Forradalom és Szabadság. Tocqueville kontra Marx*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2020. 88–92.

5 | Tocqueville: *A régi rend és forradalom*. 72–76.

nem sikerült Tocqueville-nak kifejtienie teljeskörűen a forradalom körül kialakult enigmát, mert meghalt, hanem azért sem, mert nem találta meg az általa keresett választ a forradalom sikeréről és annak sajátosságairól.⁶ Amire viszont ráeszmélt Tocqueville, az nem más, mint a történelem szükségszerű menete a létfeltételek kiegyenlítődése felé.⁷ Ha történelmi szükségszerűségről beszélünk, nehezen tudnánk megjelölni annak kezdetét és végét, ugyanis ez egy folyamat. Pontosan ennek a folyamatnak egy mozzanatát látja Tocqueville a régi rendben is, könyve éppen ezért a törésvonalat cáfolja, és a mellett a kontinuitás mellett érvel, amely összeköti a régi rendet a forradalommal.

Eötvös ezzel szemben azt a törésvonalat kereste a kéziratban megmaradt művében, ahol élesen elkülöníthetné a régi rendet a forradalomtól. Olyan történeti tényeket vizsgált, amelyek az akkori történelmi konszenzus talaját képezték a forradalom kitörésének okaiként, úgymint a XVI. Lajos királytól való eltávolodás, a monarchiában és ennyiben az isteni hatalomban való csalódás, a nyomor és a szegénység. Ez utóbbiakat néhol vitatja, néhol nem, ugyanis az *Uralkodó eszmékben* még visszatér ezekhez a gondolataihoz, ami arra enged következtetni, hogy nem vont éles határvonalat a két igazság között. Úgy tűnik, hogy Eötvöst, ahogyan Tocqueville-t is, mindvégig foglalkoztatták a forradalmak körüli enigmák.

Az első ilyen tematikában írt könyvében Eötvös már az elején kifejti a király személye iránti ellenszenvet, magát a személyét is a forradalom egyik okaként említve, idézem: „Ha XVI. Lajos helyett József foglalja el a trónt, talán a forradalom egy időre elháríthatatik”.⁸ Sőt, egész értekezését a következőképpen kezdi: „Minden a francia közállományban létező bajok tetőfokra hágtak, midőn 1774-ben XVI. Lajos a trónt elfoglalja”.⁹ Az 1990-ben kiadott tanulmányának nagyobb részében már magáról a forradalomról értekezik, így az előzmények kisebb hangsúlyt kapnak, de ennek ellenére az augusztus 4-i határozatot részleteiben ismerteti, kiemelve azok helytelen voltát. Ezeket most nem fogom kifejteni, hanem inkább arra a recenziójára koncentrálnék, amelyet ezt követően írt.

Ebben a szövegében Eötvös már óva inti az olvasót attól, hogy XVI. Lajost gyenge, szánsalomra méltó uralkodónak tartsa. A gyengesége, miképp mondja, azon tulajdonságaira utal, melyet már jószívűségével és a népe iránt érzett szeretetével azonosít. A liberális toposz híveként a francia forradalom előtti 20–25 évet a fejedelmi hatalomnál fogva a haladás és a jólét korszakaként könyveli el.¹⁰ Lajos király ezeken az oldalakon úgy tűnik fel, mint egy olyan francia uralkodó, aki a legtöbb jót cselekedte a népe javára olyannyira, hogy az osztályok közti különbséget rendelkezései által igyekezett feloldani, bár ezeket a rendelkezéseket a királyi tanács rendszeresen megakadályozta, vagy a végérvényességüket bojkottálta.

Ennek a legjobb szemléltetője az 1791-es alkotmány, ugyanis azt követően XVI. Lajos király uralma alatt megalakul az első, ámbár rövid életű alkotmányos monarchia,

6 | Francois Furet: *Interpreting the French Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge 1977. 15–16.

7 | Egyedül ez a gondolat utal arra, hogy Tocqueville szükségszerűséget látna a történelemben. Lásd Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Európa, Bp. 1993. 347–356.

8 | Eötvös József: *A francia forradalom története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1990. 31.

9 | Uo. 29.

10 | Eötvös József: A francia forradalom okai. In: uő: *Tanulmányok*. Révai Testvérek, Bp. 1902. 159–214. 178. (A továbbiakban Eötvös: *Tanulmányok*).

ami annyit jelent Benjamin Constant szavaival élve, hogy „az uralkodó sérthetetlen, a miniszterek pedig felelősségre vonhatók”.¹¹ A miniszterek saját belátásukra alapozva olykor a királyi hatalomnak is ellenszegülhettek, amennyiben elsődlegesen a nép és nem saját érdekeiket vették figyelembe. Ahogy a király Istennek, úgy a miniszterek a nemzetnek – mondhatnánk úgy is, hogy a nemeseknek – tartoztak felelősséggel. Ez a felelősség vezette a minisztereket odáig, hogy a XVI. Lajos király által bevezetett reformcsomag a szegények megsegítésére oly rövid életűre sikeredett.

Még véletlenül sem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy állást foglalnék az abszolút, illetve az alkotmányos monarchia mellett, mindössze csak annyit mondanék, hogy XVI. Lajos király valahol az alkotmányos monarchia javára, illetve kárára volt királya Franciaországnak, ugyanis bár ő volt az, aki leginkább megértette népének bajait a hiedelmekkel és szóbeszédekkel ellentétben, pont népe és az általa kinevezett miniszterek döntésének köszönhetően veszítette el nemcsak a befolyását, mint a Constant által is semleges hatalom birtokában levő államfő,¹² de még az életét is.

Ilyen, a miniszterek által bojkottált rendelet, például, a 13 évvel a forradalom kitörése előtti királyi kezdeményezés az ingyen közmunkának az eltörléséről.

Egyes tartományokat kivéve, csaknem az egész ország összes útjai jobbágyaink legszegényebb részének ingyen munkájával készültek. Az egész teher a szerint azokra hárult, a kiknek kezök munkáján kívül más vagyonuk nincs, s kiknek az utak jó karban tartása kevésbé fekszik érdekökben s midőn a szegényeket arra kényszerítjük, hogy minden kárpótlás nélkül az utak jó karban tartására fordítsák idejüket és munkájukat, azon egyedüli eszköztől fosztjuk meg őket, mellyek a nyomor és inség ellen küzdenek, csak azért, hogy a gazdagok hasznára dolgoztassuk.¹³

Másik ilyen rendelet az adózást megvitató titkos tanácsi ülések nyilvánossá tétele, ugyanis a király belátta, hogy annak titkos volta leginkább a legszegényebb osztályokat sújtja. Idézve Eötvöst: „nem tűri a király, hogy alattvalóinak egy része a másik fukarságának legyen martalékja”,¹⁴ utalva ezzel arra, hogy a kiváltságos osztály éhez-teti népét a vagyona növekedésének érdekében. Ennyiben az iparosodással együtt a kivetett fogyasztási adó 1780-tól hat éven át rohamosan növekszik a nemesekre és kiváltságosokra nézve. Egy másik helyen Eötvös kiemeli, hogy a tisztviselők rájöttek az idő előrehaladtával, hogy amennyiben hízelegni akarnak a királynak, annyiban a nép szegényebb osztályainak kell kedvezniük a kijelölt tartományaikban.¹⁵

Ahogy Tocqueville, úgy Eötvös sem elfogult a kormány intézkedéseit illetően. Eötvös a francia mű olvasása után átfogóbb képet kapott azokról az állapotokról, amelyek az országban uralkodtak. Ezt a „terhes” állapotot több tényező is előidézte, mint a nemesek kötelességeinek a fokozatosan történő eltörlése; az adó, amely „a hadi szolgálatok pótlására hozatott be”,¹⁶ és a nemességet terhelte, átkerült a nép kötele-

11 | Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Atlantisz, Bp. 1997. 85.

12 | Uo. 87.

13 | Eötvös József: *Tanulmányok*. 179.

14 | Uo. 180.

15 | Uo. 182.

16 | Uo. 183.

zetségei közé; a jobbágyaiktól szedett jövedelem megnövekedett, abból a viszonyból, amely a jobbágy és a földesúr közt tételeződött, csak az előbbi kötelességei maradtak meg.¹⁷ Egy ilyen helyzetben feltevődik az a kérdés, hogy kié a szuverenitás? Bárkié is volt akkoriban, a nép azt magának követelte.

Egy elvont, megfoghatatlan, helyzettelen, absztrakt entitás követelődött. A népnek se helye, se képe.¹⁸ Még csak azok az emberek sem „a nép”, akik a földet művelik, akik dolgoznak, gondolkodnak, és akiket minden nap látunk az utcán elmenni egy adott helyen. Nem. A nép, az nem ilyen, az láthatatlan és helyzettelen, valamint semmiképp sem találkozol vele az utcán.

Amikor egy adott erőnek tulajdonítjuk a jog szerinti szuverenitást, akkor tulajdonképpen azt állítjuk, hogy nem veszítheti el és nem is oszthatja meg. Ám az elv következményei magával az elvvel együtt semmisülnek meg, és egyetlen földi hatalom sem lehet kizárólagos vagy elidegeníthetetlen, mivel senki sincs – és nem is lehet – felruházva a jog szerinti szuverenitással.¹⁹

Fennkölt szavaink közé tartozik a szuverenitás szavunk is Guizot szerint, ugyanis az értelmünkkel megragadhatjuk őket, és az isteni parancsot tekintve el is próbáljuk érni azokat, de a szuverenitás „mozdulatlan állandósága” nem e világhoz tartozik, így a szuverenitás, mint olyan, számunkra csak elgondolható, törekedhetünk rá, de elérni sosem fogjuk, arra csak a mozdulatlan mozgató képes.

XVI. Lajos király a királyi mivoltából fakadóan az alkotmányos monarchia ellenében is követelte magának a szuverenitását. A hajdani francia nép pedig szintén követelte nemcsak az önrendelkezés jogát, amit az előbb láthattunk, hiszen az a törvényi keretezés szintjén adott volt számukra, hanem a korlátlan abszolút népfelség elveként a népszuverenitást is.

Guizot, akit nagy szeretettel olvasott Tocqueville, az ilyen törekvésekről azt állította, hogy azoknak törekvésekként is kellene megmaradniuk. Abban a pillanatban, amikor egy földi ügy képzelet, legyen az király, államfő vagy a nép, hogy birtokában tudhatja a szuverenitást, nyomban despotizmussá alakul át. Valami, ami nem lehet a miénk, de mégis azt állítjuk róla, hogy az, zsarnokos balgaság.²⁰ Törekedhetünk rá, sőt, törekednünk kell rá, ha az isteni parancsnak hinni akarunk, de soha nem állíthatjuk azt, hogy a miénk. A törekvés gesztusa állandó és pluralizált. XVI. Lajos király éppen abban az időben uralkodott, amikor is ez a szuverén hatalom az alkotmányos monarchia alatt már nem a királyi hatalommal volt egyenlő, hanem megosztott formájában volt jelen a társadalomban. A szuverenitás soha nem volt üresebb absztrakció, mint XVI. Lajos király uralkodása alatt. Ugyanezt állítja Tocqueville is, amikor is a királyt a „jóindulatú gyengeség” tragikus figurájaként említi, aki, bár jó szándékkal közelített a népe felé, mégis gyenge és bizonytalan uralkodóként jelenik meg. Sem a régi rendet nem tudta fenntartani, sem a modern intézmények létrejöttét következetesen végigvinni. Ez a gyengesége passzív, de kulcsfontosságú szereplővé emelte XVI.

17 | Uo. 184.

18 | François Guizot: *Válogatott politikai írások*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2005. 33.

19 | Uo. 34.

20 | Uo. 35.

Lajost. Ugyanis e tulajdonsága akaratától függetlenül felgyorsította a forradalmat a francia szerzők szerint. Már semmilyen uralmat, legyen az jó szándékú, a nép nem volt hajlandó sem eltérni, sem megalkudni vele.

Nemcsak a franciák gondolkodtak ezen, ugyanis a magyar reformkori viszonyok Eötvöst is hasonló témákhoz terelték. Az *Uralkodó eszmékben* ő is elgondolkodik a korlátlan abszolút népfelség elve befolyásáról, hű liberálisként, az egyén szabadságára nézve, mondván: „a zsarnokság csak ott lehet tökéletes, a hol becsület dolgának tartja az egyes magát neki alávetni”.²¹ Bármilyen abszolút hatalomról is legyen szó, írja Eötvös, az egyén szabadsága olyankor esetleges, a „puszta véletlen” műve, és egyáltalán nem az alkotmánynak köszönhető annak kiterjesztése. De az abszolút hatalmak közül is a „mindenható felséges nép” által gyakorolt korlátlan hatalom az, ami a leginkább kiterjed, és a leghatékonyabban felülyeli a nép alá tartozó egyének gondolatait. Sőt, ha már kiterjesztés, Eötvös szerint minél jobban megfelel az alkotmány a korlátlan hatalom kiterjesztésének, annál inkább csökken az alá eső egyéni szabadság. Az idézet így nemcsak arra a fizikai térre utal, amely egy állam határait megszabja, hanem magukra a gondolatokra, amelyek az egyéneken megszületnek, s amelyek az egyének cselekedeteit uralják. Ez utóbbi a veszélyesebb saját magára nézve.

Az egyénnek is van „egy órája”, amikor „az urat” játszhatja.²² Utalva ezzel a választási szabadságra, illetve annak jogára, miszerint a választás aktusában nyilvánul meg az egyéni szabadság alkotmányos rendje. Ezzel kapcsolatosan Eötvös két gondolattal előbb tisztázza, hogy mi a feladata az államnak. Itt négy dolgot sorol fel: 1. az állam kezelje helyén a külügyet; 2. a törvény „védőfal” is legyen, ne csak korlát, elkerülve az állami önkényességet; 3. a közigazgatás a polgárok miatt is legyen, ne csak az állami rend fenntartása érdekében; majd a legutolsó így hangzik: „szabadságában az egyes inkább ne korlátoltassék és az állam közterheiben nagyobb mértékben ne vegyen részt, mint a melyben ez az állam fentartására elkerülhetetlenül szükséges”.²³ Ez egy ambivalens gondolata Eötvösnek, hol egyetért ezzel, hol nem, legtöbb helyen Tocqueville-hoz hasonlóan az individualizmust veszélyesnek tartja, de ezen a ponton ezt nem szeretném tárgyalni.

Ezt követően kifejti az anyagi terheket, melyek az akkori népet éhezésre készítették. Ebben a fejezetben határozottan kitart a mellett az elképzelése mellett, hogy a francia forradalom nem eszméktől, hanem az üres gyomroktól dagadt olyan nagyra. Ugyanebben a könyvében, máshol láthattuk, hogyan gondolja el a forradalmak leverését, ami már nem a francia forradalomra utal vissza, hanem a magyar 48-as szabadságharcra. Abból az esetből olyan univerzális következtetést von le a forradalmakra nézve, amelyet még vagy már a francia forradalomra nem tart érvényesnek. Jó kérdés, hogy miért nem veszi észre itt Eötvös a saját univerzális kijelentésének a francia forradalomra vonatkozó értelmét is, ugyanis ezen a ponton a forradalmak kitörését és leverését is az eszméknek tulajdonítja.

Egy másik fontos gondolat szintén ezeken az oldalakon olvasható, amely alátámasztja az előbb említett ambivalenciát.

21 | Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek a befolyásolása az álladalomra*. Eötvös József művei. Bp. 1981. 150.

22 | Uo. 162.

23 | Uo. 142.

(...) ha valaki megjósolta volna nekik, miszerint ezen bajok jó nagy része meg fog maradni, csak azon különbséggel, hogy az államhatalom nem Isten kegyelméből való király, hanem a többség nevében fog gyakoroltatni, azon többség nevében, melyhez külön mindegyik egyes is tartozhatik, de a melynek határozataira, közvetlen, semmi döntő hatást nem gyakorolhat.²⁴

A régi rendet nem egy abszolút törés választja el a világunktól, hanem egy állandóan jelen levő kontinuitás, a szuverenitásra való törekvés. Ennek volt az áldozata XVI. Lajos francia király is. Senki és semmi sem állíthatja meg a történelmet, még a jó szándék sem.

Before and After: The French Revolution and its Variations in the Thought of József Eötvös

Keywords: French Revolution, King Louis XVI, József Eötvös, Alexis de Tocqueville, rupture

The contemporary historians of the French Revolution believed that they had understood its moments, the causal relations between them, and the place and role of ideas. They interpreted the events, insofar as it was possible to interpret them while being part of their unfolding. In contrast, Alexis de Tocqueville was afforded the opportunity to rise above the events and interpret the lessons of the Revolution from an overarching perspective, in his work *The Old Regime and the Revolution*, published in 1856. His correspondent, József Eötvös, a Hungarian writer and statesman, likewise attempted an interpretative historiography of the French Revolution immediately after the 1848 War of Independence. However, his study *The History of the French Revolution* was never published. It seems that by the middle of the century he had already realized that he had no definitive opinion either about the French Revolution or about the phenomenon of revolution in general.

Following the publication of Tocqueville's book, in 1857 Eötvös published a review of it in the Budapesti Szemle. Thereafter, not only did he refrain from publishing his own study on the same subject, but in his review we also find the answers to the questions he had previously posed regarding the Revolution. The rupture caused by the French political philosopher in Eötvös's interpretative approach would continue to be felt later on as well, for in his work considered to be his magnum opus, *Influence of the Ruling Ideas of the 19th century on the State*, he employed Tocqueville's analysis to explain the ideas that emerged after the French Revolution.

In the present study I wish to highlight this influence in a single instance, namely in his views constructed around the person and reign of King Louis XVI.

24 | Uo. 143.